

Mångfald och marknad

Om möjligheterna att främja mångfald och demokrati inom en marknadsorienterad skola

SARA IRISDOTTER ALDENMYR

Institutionen för utbildningsvetenskap med inriktning mot humaniora och samhällsvetenskap, Stockholms universitet

Sammanfattning: *I denna artikel granskas dokument så som lagtexter, utredningar, allmänna råd och rapporter som berör två aktuella teman inom framför allt grundskolan. Det ena temat utgörs av det decentraliserade skolsystemets konkurrensmarknad. Det andra handlar om skolans vision om antidiskriminering och mångfald. Dessa två teman är aktuella debattämnen inom samtida skoldebatt och skolforskning. Frågan om konkurrensläget mellan skolor gynnar eller motverkar skolans demokratiska mångfaldsvision, är en omdebatterad sådan. För att förstå denna fråga närmare granskar jag i denna artikel dels positioner inom tidigare skolforskning, dels de centrala texter som berör de två temana på olika sätt. Jag belyser sedan dessa positioner med hjälp av tre samhällsvetenskapliga teoretiker, som på olika sätt hanterar förståelsen av marknadssamhällets ideologiska för- och nackdelar. Denna belysning kan, menar jag, öka förståelsen för de olika positioner som framträder inom aktuell skoldebatt, samt fördjupa diskussionen kring valfrihetens logik i relation till demokratiska ideal i skolan.*

Det senaste decenniets skoldebatt har präglats av några kärnfulla teman. Det talas bland annat om valfrihet och kvalitet. Elever och föräldrars möjlighet att själva välja skola i det decentraliserade skolsystemet skapar konkurrens mellan skolor. I konkurrenssituationer blir frågan om kvalitet central. God kvalitet säkrar enskilda skolors överlevnad och vi får också anta att skolornas elever på ett eller annat sätt märker av positiva effekter av de kvalitetssäkrande skolornas ansträngningar. Men det finns skäl att ställa frågan om skolan samtidigt inte riskerar att göra avkall på vissa viktiga aspekter av sitt uppdrag, till förmån för de områden som syns utåt och som kommit att benämnas »kvalitet».

De senaste åren har ytterligare några teman blivit centrala i skoldebatten. Det talas om antidiskriminering och värdet av mångfald. En ny lag (SFS 2006:67) reglerar barns och elevs rätt att inte diskrimineras eller kränkas i skolan. Det handlar ytterst om varje individs rätt till sin värdighet. Värdet av

kollektivets mångfald och individens rätt till tillhörighet och identitet framhålls som två aspekter av samma goda ideal.

Om vi betraktar denna lag och dess ambition i ljuset av den marknadsanpassning och konkurrenssituation som skolan idag styrs av, blir minst två polariserande tolkningar möjliga: (i) Maximal valfrihet och konkurrens gynnar de redan privilegierade. När de privilegierade grupperna i ett samhälle söker sig till varandra uppstår segregering och värdet av mångfald och gränsöverskridande möten motverkas. (ii) Den fria individen väljer själv både skola, livsstil, identitet och personliga uttryck. Maximal valfrihet främjar individens rätt till unicitet, och därmed också mångfald i samhället och skolan.

Representerar den ena tolkningen faktiska erfarenheter, medan den andra representerar en filosofisk vision? Eller är ingen av de två polariserande tolkningarna en fruktbar, belysande utgångspunkt? Diskussionen om skol- och samhällsutvecklingen bör kanske ta sin utgångspunkt i en mer prövande, dialektisk hållning?

SYFTE, METOD OCH UPPLÄGG

I denna artikel vill jag diskutera hur skolors konkurrenssituation dels kan anses motverka, dels kan anses främja mångfald i skola och samhälle. Hur olika skolaktörer besvarar denna fråga har dels att göra med empiriska fakta, dels med vilken teoretisk eller ideologisk utgångspunkt de tar när det gäller kombinationen konkurrensmarknad och etiska värden. Jürgen Habermas, Norman Fairclough och Michael Wohlgemuth företräder tre olika positioner i frågan om marknadssamhällets inverkan på våra sociala samhällsfärer och våra liv. De tres olika positioner kan, menar jag, kasta ljus över hur frågan hanteras och betraktas i aktuella utrednings- och beredningsarbeten, lagtexter och »skolverkskommentarer». Mitt bidrag till diskussionen består i att försöka utreda vilka grundantaganden som ligger bakom olika positioner som skönjs i den samtida skoldiskussionen.

Jag tar mig an denna uppgift genom att först göra en snabb sondering av samtida, främst nationell forskning kring marknadslogikens¹ effekter i skolvärlden. Därefter presenteras de teoretiska positioner som jag menar kan belysa diskussionen. Jag vill sedan, med hjälp av utrednings- och beredningstexter, samt skolverkskommentarer, försöka teckna en kort och översiktlig bild av hur marknadslogikens intåg i skolkontexten gestaltas diskursivt i samtida skoldiskussion. Efter det försöker jag, med hjälp av samma typ av material, teckna en bild av hur mångfaldsidealet gestaltas diskursivt i skoldiskussion.

Mångfaldsidealets gestaltning studerar jag genom att granska offentliga dokument som berör 2006 års Barn- och elevskyddslag. Efter dessa översiktliga presentationer kommer jag in på frågan huruvida de två diskurserna kolliderar eller samverkar. Kan marknadslogiken, utifrån nämnda centrala dokument, anses främja mångfaldsidealet i någon mån, eller motverkar marknadslogiken all form av etisk, ideologisk strävan mot inkludering och mångfald? Vilken tolkning vi gör handlar om vilka utgångspunkter som antas. Här är Habermas, Faircloughs och Wohlgemuths bidrag aktuella.

FORSKNINGSLÄGET: SKOLANS MARKNADSANPASSNING

Sharon Gewirtz, Stephen Ball och Richard Bowe (1995 s 137) granskade tidigt utvecklingen av konkurrensens skolmarknad, ur ett engelskt perspektiv. De poängterade hur skolor i sin marknadsföring försökte täcka in allehanda behov samt tillgodose många olika intressen. Denna ambition ledde inte sällan till att skolorna sände ut dubbla budskap. Ivor Goodson (2003 s 52) har, även han ur ett engelskt perspektiv, poängterat hur marknadskrafterna gör att skolan tappar sin reflekterande, problematiserande ansats och istället tenderar att förmedla triviala, förutbestämda koncept.

Ylva Boman (2002) har utifrån en svensk skolkontext uppmärksammat de senaste decenniernas värdeförskjutning, där decentraliserade styrningssätt, lokal valfrihet och konkurrens blivit alltmer påtagliga inslag i verksamheten. Flera svenska skolforskare har därefter uppmärksammat valfriheten och marknaden som en alltmer väsentlig faktor inom utbildningssfären (jfr Carlsson 2006; Dahlstedt 2007; Hartman 2005; Linnér 2005; Lund 2006, 2007). Stefan Lund (2007) har gjort en sondering av gymnasieskolors profilerings- och informationsstrategier på skolmarknaden, och hävdar att »[d]essa typer av ekonomiskt styrda valprocesser begränsar tveklöst en öppen kommunikation inom gymnasieutbildningen» (Lund 2006 s 298).

Lund ställer vidare kritiska frågor kring vilka elevgrupper som kommer att kunna »se igenom de bakomliggande faktorer som i första hand är artikulerade i syfte att förmå dem att välja en viss linje» (Lund 2006 s 299). Ulf Blossing (2003) varnar för att denna liberalistiska utveckling medför att lärare invaggas i ett konkurrenstänkande, med instrumentell problemlösning som följd. Empiriska exempel på detta förhållningssätt ges i Susanne Linnérs (2005 s 150 ff) avhandling, där talet om resurser och ekonomi är centralt, vilket leder till att lärare förhåller sig strategiskt och instrumentellt gentemot sina elever. Liknande tendenser kunde jag även finna i de lärarsamtal som utgjorde empiri i min egen avhandlingsstudie (Irisdotter 2006).

Magnus Dahlstedt (2007 s 35) menar att decentraliseringens och valfrihetens skola kommit att bli »mer som en individuell språngbräda än som ett fördelningspolitiskt verktyg» och att skolans idé om den fria väljande individen inte tar hänsyn till de ojämlikheter som finns i samhället. Dahlstedts analys talar för en tolkning som innebär att de två idealen *valfrihet och mångfald* och *antidiskriminering* motverkar varandra inom skolpraktiken.

Även Lena Carlssons (2006) forskning pekar mot att skolan inrymmer motsatta ideologiska värden. Hon har identifierat en marknadsorienterad diskurs i gymnasieskolans medborgarskapsfostran. En sådan diskurs verkar för karriärmöjligheter inom näringsliv, och reproducerar en pragmatisk kunskapsyn och en individualistisk syn på medborgarskap.

Den forskning som presenterats ovan närmar sig den marknadsanpassade skolan utifrån mer eller mindre kritiska utgångspunkter. Tolkningen om valfrihetens segregering, eller individualistiskt pragmatiska effekter anas antingen mellan raderna, eller skrivs ut explicit. Samtidigt finns forskning från andra håll än uttalat pedagogiska, där marknadseffekternas positiva påverkan på skolkvalitet står i fokus. Stefan Lagrosen (1997) som utgått från ett

företagsekonomiskt perspektiv konstaterar att svensk skola alltmer anammar de kunskaper som utvecklats inom näringslivet. I en rapport från Handelsutredningsinstitutet analyseras grundskolan utifrån ett branschperspektiv, där skolors kvalitet, produktivitet, resurseffektivitet och konkurrens jämförs sinsemellan. Utifrån denna typ av perspektiv betraktas skolan som ett viktigt instrument för nationens konkurrenskraft och framtid inom ekonomisk marknad. Skolors förmåga att uppvisa synliga, branschtillvända resultat spås också vara avgörande för deras attraktionskraft när föräldrar står inför val av skola för sina barn. Att »leverera mervärde», det vill säga leverera resultat som också tilltalar näringslivets syn på resultat och kompetens, attraherar också föräldragruppen. De skolor som inte motsvarar branschperspektivets förväntningar måste anpassa sig, eller lägga ner (Prochazka & Bergström 2007).

Även om denna korta översikt inte kan göra anspråk på att ge en heltäckande bild över nationella forskningspositioner, ger den, menar jag, en fingervisning om några möjliga positioner. Pedagogisk forskning förhåller sig mer eller mindre avvaktande och kritiskt gentemot den liberalistiska ideologi som går hand i hand med skolans marknadsanpassning. Samtidigt framhålls inom branschperspektivet de goda effekter som marknadsanpassningen kan medföra för den enskilde väljaren. Innan vi närmare granskar dokument av mer offentligt politisk karaktär, så som lagtexter, berednings- och utredningstexter liksom skolverkskommentarer, vill jag presentera de teoretiska perspektiv som jag menar kan belysa diskussionen ytterligare.

NÅGRA TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER

Både Jürgen Habermas (1987) och Norman Fairclough (2003) framhåller en motsättning och en ideologisk kamp mellan marknadslogik och medveten kommunikativ demokrati. Den kommunikativa demokratis ideal är svåra att hävda inom de styrsystem som reproducerar marknadsprinciper. Om vi tolkar de olika idealen beträffande konkurrens och valfrihet och mångfald i ljuset av Habermas (1987) åtskiljande av livsvärld och system, landar vi i en slutsats som innebär att de utgår ifrån radikalt olika typer av rationalitet.

Habermas (1987) hänvisar dels till en instrumentell rationalitet som står för systemets ekonomiska och teknologiska utveckling, dels till en kommunikativ rationalitet som står för utveckling av livsvärldens moraliska och politiska mogenhet. Den marknadsanpassning som breder ut sig i senmodern tid, är enligt Habermas (2007) det största hotet mot demokratin, eftersom politiska normer och överenskommelser överges till förmån för oreglerade marknadskrafter. Från denna utgångspunkt kan man hävda att ett mångfalds- och antidiskrimineringsideal är sprunget ur en kommunikativ rationalitet, medan idéer om valfrihet och konkurrens utgår ifrån marknadsprincipernas mera instrumentella rationalitet. En sådan tolkning ger ytterligare orsak till att fundera över möjligheten att förena dessa uppsättningar av ideal inom en och samma institution.

Fairclough är en kritisk diskursanalytiker med ett utpräglat lingvistiskt intresse. Han utgår, inspirerad av både Marx och Habermas, från den ekonomiska marknadens tilltagande engagemang inom traditionellt sett icke-kom-

mersiella områden som exempelvis utbildning, hälsa och begravningsväsende. En effekt av denna så kallade marknadisering är att både det offentliga språket och gränserna för vilka ämnen som kan diskuteras i offentligheten, förändras. Den offentliga diskursen får en informell prägel, vilket både kan komma att verka för ökad demokrati och för nya versioner av kontrollstrategier (Fairclough 1989, 1995). Dessa tankegångar har vissa likheter med Habermas (1987) teori om systemets kolonisering av det privata livsrummet, eller livsvärlden, även om Fairclough öppnar upp för tolkningen att utvecklingen också kan leda till positiva, maktutjämnande effekter.

Hos Habermas framstår idealet om kommunikativt handlande som vägen till det fria, demokratiska samhället. Även om hans kommunikativa teorier ibland uppfattats som en utopi, utgår många andra från hans grundantaganden om ömsesidighet och respekt, när de talar om utformning av demokratiska samhällen (t ex Benhabib 1994, 2004; Young 2000; Gutmann & Thompson 2004). Trots att marknaden inte alltid skrivs fram som en tydlig hotbild i sammanhangen, är min tolkning att Habermas grundläggande skepticism gentemot marknadens framfart, finns implicit i många texter om demokratisk utveckling. Därför blir den tyske ekonomen Michael Wohlgemuths (2005) bidrag till denna diskussion en intressant utmaning.

Utmaningen består i att poängtera konkurrenssamhällets styrkor i samhällsbygge och informationsutbyte. Wohlgemuth (2005) ifrågasätter Habermas och den deliberativa, kommunikativa demokratiteorins möjlighet att själv uppnå de egna idealen om ömsesidigt utbyte och genuin dialog. Politiska, offentliga överväganden räcker inte till för att hantera det komplexa samhälle vi idag lever i. Inom deliberativ kommunikation förekommer dessutom maktutövning, strategier och positionering, och verbal överlägsenhet avgör vems röst som blir hörsammad. Därför är det enligt Wohlgemuth en försummelse att inte erkänna och tillvarata de kommunikativa kvaliteter och kunskaper som den fria marknaden erbjuder. Wohlgemuth erkänner till viss del den deliberativa kommunikationens värde men vill som en kritik gentemot deliberativa teoretiker visa att marknadssamhällets arenor också är arenor för kommunikation, argumentation, överväganden och kunskapsbyte. Exempel på detta finns i varje situation då en kund förhör sig om en vara, jämför pris och väger argument mot varandra inför ett köp (Wohlgemuth 2005).

Min tolkning är att vi ovan ser tre alternativa positioner. Jag gör inget anspråk på att uttala mig om de nämnda teoretikernas fullständiga, nyanserade uppfattningar, utan beskriver här kortfattat de positioner som framträder i de texter som jag åberopat ovan.

Habermas position: Marknadens logik motverkar fri kommunikation, demokrati, etisk reflektion och därmed också värdet av mångfald. All typ av sammanblandning mellan marknadssamhällets logik och det politiska, ideologiska samhället är därmed olycklig.

Faircloughs position: Marknadens logik riskerar att motverka fri kommunikation och demokrati. Samtidigt kan den öppenhet och det engagemang som konsumtionssamhället i viss mån skapar, även motverka maktstrukturer.

Marknadssamhällets påverkan på våra sociala praktiker bör därför granskas med vaksamhet.

Wohlgemuths position: Marknadens logik är en modell över samverkan mellan egenintresse och demokratisk samvaro. Den kan därför bidra till den politiska scenen och även till utveckling av demokratiska förhållningssätt och teorier.

VALFRIHETSIDEAL PÅ SKOLMARKNADEN

Jag vill här presentera politiska och offentliga texter som jag menar utgår ifrån skolans marknadsanpassning. Detta för att försöka teckna en bild av hur marknadslogikens position i skolkontexten gestaltas diskursivt. Begrepp som *valfrihet*, *kvalitet* och *likvärdighet* återfinns ofta i diskussioner kring de principer enligt vilka skolor idag konkurrerar med varandra om elever. I utbildningsdepartementets utredning kring en ny skollag, *Skollag för kvalitet och likvärdighet*, från december 2002 (SOU 2002:121 s 103), tolkas »ökad valfrihet» vara en »resonansbotten» inom skolpolitiska diskussioner. En resonansbotten i en diskussion kan förstås som det ideal som ständigt genljuder i alla frågor och argument; det övergripande eller underliggande om man så vill. Beskrivet på detta sätt blir valfriheten inte ett medel för kvalitetshöjning, demokratisering eller andra syften, utan någon överordnad princip. Kvalitet blir lockbetet i konkurrensens och valfrihetens skolvärld.

Ett ökat fokus på kvalitet kräver i sin tur att skolrepresentanter mer precist måste kunna definiera »kvalitet», för att därmed kunna presentera underlag för goda individuella val. Vid ett regeringssammanträde i februari 2006, beslutade den borgerliga regeringen att en särskild utredare skulle tillsättas för att »se över hur mål- och uppföljningssystemen för grundskolan ... kan stärkas och utvecklas för att kvaliteten i utbildningen skall förbättras» (Dir 2006:19, s 1). Ökad måluppfyllelse är det tydliga målet i beslutet, och detta skall nås genom att tydliggöra skolans uppdrag. I dessa formuleringar är kvalitet likställt med uppfyllda mål, vilket i sin tur anses kunna säkras med tydligt formulerade uppdrag kombinerade med »system och instrument för att följa upp och kontrollera hur målen nås» (Dir 2006:19 s 1). Kvalitet blir därmed något som kan utvärderas via jämförelse mellan verksamhetens skriftliga direktiv och mätbara resultat.

Enligt regeringens kommittédirektiv (2006:19) hävdade redan 1992 års Läroplanskommitté att den ökande valfriheten krävde särskild beredskap. Då poängterades värdegrundens vikt, målens överensstämmelse med skolans faktiska kvalitet, och kravet på likvärdighet. Fem år senare infördes kravet på att alla skolor skall göra en årlig kvalitetsredovisning (Dir 2006:19 s 5), och i 2007 års betänkande från utredning av mål och uppföljning i grundskolan kan ett relativt snävt och kontrollerbart kvalitetsbegrepp skönjas (SOU 2007:28). Här utgår inte formuleringarna från den enskilde elevens valfrihet, utan fokus, eller resonansbotten om man så vill, har kommit att handla om överindividuella resultat för svensk grundskolas förbättring. Eleverna »behöver» nå vissa kunskapsmål för att en förbättring av skolan skall kunna ske: »Ett led i att förbättra grundskolans resultat är att tidigt i grundskolan ange vilka kunskaps-

krav som eleverna behöver nå». (SOU 2007:28 s 1) Valfriheten som ideal kan tolkas ställa ökade krav på kvalitetskontroll. Om skolor ska framstå som goda alternativ i den nationella konkurrensen, måste individerna som representerar skolorna visa upp goda kunskapskvaliteter. Den skola som å ena sidan framställs som en institution i individens tjänst, framstår å andra sidan som en institution vars konkurrenskraft och anseende är avhängigt individers prestationer.

De kritiska röster jag refererade till ovan har poängterat att valfrihetslogiken utsätter skolan för risker som segregering och eskalerande orättvisor. Förhållandet mellan kvalitetshöjning och likvärdighetskravet blir därmed en central fråga. Om vissa skolor kommer för långt i sin kvalitetshöjning, hotas likvärdigheten. Om likvärdigheten bibehålls till varje pris, hämmas kvalitetshöjningen. I en rapport från Programme for International Student Assessment (PISA 2003), hävdas dock att kvalitet och likvärdighet inte nödvändigtvis är konkurrerande mål. Rapporten pekar på länder där skolors kvalitet är hög och spridningen mellan skolor är låg. Höga förväntningar, engagemang och självstyre tycks vara faktorer som bidrar till både kvalitet och likvärdighet. Kvalitet framstår i detta sammanhang som synonymt med ämneskunskaper och färdigheter, även om en jämförelse av kvalitet mellan olika länders skolor ger anledning att fundera över om kvalitet betyder samma sak på olika platser i världen.

Vad kvalitet kommit att representera i den senaste skolpolitiska debatten, kan regeringens kommittédirektiv (Dir 2007:103) inför utredningen om en ny lärarutbildning, utfärdat i juni 2007, ge en fingervisning om. Här återfinns flera av de centrala begrepp som valfrihets- och kvalitetsdiskursen inkluderar. Jämte kontroll, likvärdighet, tydlighet, mål och uppföljning införs nu krav på kvalitetssäkring (Dir 2007:103 s 10) efter att »en rad kvalitetsbrister påtalats» (s 7) i granskningar av lärarutbildningen. Ökad kvalitet i lärarutbildningen anses handla om »större tyngd» på »ämnesdjupet» (s 1) samt ökad kompetens för att kunna nå likvärdig kunskapskvalitet hos alla elever, oavsett bakgrund (s 2). En »slapp» lärarutbildning ska också höja kunskapskraven för att bli »attraktiv för ambitiösa studenter» (s 17). »Läraryrkets attraktionskraft måste höjas» (s 15) och målet är ett »framgångsrikt utbildningsväsende»(s 4).

Här är den marknadstillvända retoriken tydlig, samtidigt som argumenten som ska främja ett fritt, självständigt val av utbildning, förmedlar en modernistiskt präglad, traditionell syn på kunskap och kvalitet (jfr Irisdotter 2006). Individens frihet att välja, men den politiska retoriken visar vad som bör vara önskvärt. Kvalitet betyder höga kunskapsmål, ämneskompetens, status, ambition, kontroll och utvärderingsbara resultat, och detta är det innehåll och de ideal som bör prioriteras på den konkurrerande skolmarknaden. En hierarkiskt ordnad struktur med modernistiska föreställningar om kunskap, sanning och status, utgör en stark och påtaglig tradition inom utbildningssfären (Sundberg 2005, Hargreaves 1998). En traditionell förståelse av kunskap, makt och status kan också med fördel utnyttjas av marknadssyften, eftersom de kapitalstarka sfärerna i samhället ofta tjänar på att bibehålla traditionella

föreställningar om rangordning, konkurrens och mätbara resultat (Fairclough 1989).

Denna granskning av några centrala dokument som berör skolans marknadsorientering, visar hur marknadslogiken ter sig när den inryms i skolrelaterade, centrala dokument och debatter. Valfrihet blir ett honnörssord, liksom kvalitet, måluppfyllelse, likvärdighet och utvärderingsbarhet. De traditionella kunskapsformuleringarna, kraven om kvalitetssäkring och utvärderingsbarhet blir ytterst de »varor» som ökar skolors konkurrenskraft. Talet om konkurrenskraft vänder sig såväl till den enskilda väljande individen och till sinsemellan konkurrerande skolor, som till den svenska skolan som internationellt konkurrerande institution. Låt oss nu granska aspekter av ett parallellt ideal i skoldebatten, nämligen idealet om mångfald och värdighet.

DEMOKRATISKA IDEAL OM MÅNGFALDENS VÄRDE I DAGENS SKOLA

Jag presenterar här några politiska och offentliga texter som berör, eller utgår ifrån värdet av mångfald som en central faktor inom demokrati. Mer explicit handlar dessa texter om den relativt nya lagstiftning som markerar barns och ungas rätt att inte bli kränkta eller diskriminerade i sin skolmiljö. Min ambition är att teckna en bild av hur mångfaldsidealet gestaltas diskursivt i skolkontexten.

Den 1 april 2006 trädde en ny lag i kraft; lagen om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barn och elever, kallad barn- och elevskyddslagen (SFS 2006:67). I samband med lagens instiftande inrättade Skolverket ett Barn- och elevskyddsombud. I Barn- och elevskyddsombudets information till personal inom förskola och skola sägs att den nyinstiftade lagen erbjuder skydd till »våra yngsta medborgare» (Skolverket 2007a s 3). Skolverket betonar vidare i en delrapport kring antidiskrimineringsarbetet att skollagen sedan tidigare tydligt formulerar förskolans och skolans demokratiska uppdrag och ansvar. Det som dock saknats i detta uppdrag, men som Barn- och elevskyddslagen nu tillgodosett, är barns och elevers rättssäkerhet (Skolverket 2007b s 3). Barns och elevers rätt att bli betraktade som fullvärdiga medborgare i en rättssäker demokrati framstår därmed som en central tankegång i lagstiftningen och i tolkningen av den.

Inom den syn på demokrati som framträder inom antidiskrimineringsdiskussionen framhålls specifikt rätten till, och värdet av olikhet och mångfald. Lagstiftningen kan därmed tolkas hämta sin bärkraft hos kommunikativa demokratiteorier, ideologier, och pedagogiska och etiska ideal om mångfald och individers rätt till sin egenart och till respekt (jfr Benhabib 1994, Young 2000, Irisdotter 2006, Sporre 2007). Därför utgår jag i denna analys från att lagtexten och de dokument som föregått lagen eller behandlar den på olika sätt, inkluderas i en större samhällelig, ideologisk diskurs om värdet av mångfald. Lagen har som ändamål att:

främja barns och elevers lika rättigheter samt att motverka diskriminering på grund av kön, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, sexuell läggning eller funktionshinder. Lagen har

också till ändamål att motverka annan kränkande behandling. (SFS 2006:67, 1§)

I regeringens proposition anges vad den nya lagen tillför tidigare lagstiftning. Det nya är att alla typer av kränkningar omfattas av lagen; att Barn- och elevombud instiftas, att arbetet mot diskriminering och annan kränkande behandling ska vara målinriktat, att skolor har skyldighet att upprätta likabehandlingsplaner och utreda fall av kränkningar, samt att det ska bli lättare att få skadestånd för trakasserier och kränkningar mellan barn och elever (Regeringskansliet 2005/06:38 s 7).

Inför införandet av den nya lagen tillsattes hösten 2003 en särskild utredare, Skolansvarsutredningen, som i april 2004 presenterade sitt betänkande *Skolans ansvar för kränkningar av elever* (SOU 2004:50). Införandet av den nya lagen har även följts upp av Skolverket i så kallade *Allmänna råd och kommentarer*, strategier för och redovisningar av antidiskrimineringsarbetet, samt information från Barn- och elevombudsmannen, riktad till skolpersonal. I en läsning av utredningens betänkande, regeringens sammanfattade proposition, lagtexten och Skolverkets skrifter och dokument, framträder vad jag vill se som en diskurs om mångfald.

Talet om mångfald är dock, som redan nämnts, inget isolerat fenomen som enbart producerats inom ramen för arbetet runt den aktuella lagstiftningen. De dokument jag här nämner anknyter till andra dokument, diskussioner, forskningstraditioner och samhällsdebatter. När Skolverket redovisar sitt uppföljningsarbete och strategier för antidiskrimineringsarbetet, åberopas såväl läroplanernas värdegrundsformuleringar, skollagen, jämställdhetslagen, mångfaldsplaner, och antidiskrimineringslagar, som FN-konventioner (Skolverket 2007b, c). Barn- och elevskyddslagen inlemmas alltså i ett större sammanhang där juridik, utbildningsfilosofi och politik kan sägas samverka i fråga om värderingar, samhällsbygge och lagstiftning.

I texter som presenterar och kommenterar Barn- och elevskyddslagen åberopas diverse forskningsperspektiv kring diskrimineringsfrågor. En central utgångspunkt tycks vara att forskningen kring diskrimineringsfrågor bör uppvisa en mångfald av perspektiv. Ensidiga, traditionella och väletablerade utgångspunkter riskerar att förbise vissa gruppers behov och situationer. Intersektionalitetsperspektivet som utgår från maktaspekter i fråga om kön, etnicitet, klass, sexualitet och funktionshinder, och som studerar »hur olika strukturella normer samverkar och skapar ojämlikhet» (Skolverket 2007b s 14) anges av Skolverket som en fruktbar utgångspunkt. Medan den juridiska lagstiftningen ger mandat och reell makt, bidrar denna typ av forskning med samhällspolitisk och filosofisk legitimitet till det värdesystem som lagstiftningen representerar.

Dokument som specifikt behandlar Barn- och elevskyddslagen inkluderar några centrala, återkommande begrepp. *Värdighet* är ett sådant begrepp, som får fungera som ett grundläggande argument för den nya lagstiftningen. Begreppet återfinns också i offentliga texter som utgår från skolans marknadsanpassning. Här handlar det, som jag påpekade ovan, om lika värde, likvärdighet, individens valfrihet och rätt till kvalitet. När värdighet används i

anslutning till talet om antidiskriminering jämförs eller viktas dock inte värden eller kvaliteter mot varandra, utan »värdighet» är något varje individ självklart besitter och har rätt till (SFS 2006:67 s 1). Värdighet kopplas av Skolverket (2007d) samman med respekt för varje individs egenart. Det snarlika ordet likvärdighet används däremot ofta som motiv till att alla elever ska kunna uppnå samma kunskapskvaliteter. Här kan vi ana en viss begreppslig dragkamp: Om värdighet definieras inom talet om mångfald, representerar begreppet ett ovedersägligt faktum; alla människor äger värdighet och skall bemötas med värdighet. Om begreppet däremot koloniserar av den marknadsanpassade retoriken blir värdighet något mätbart, något individen kan få och något som skolaktörer kan kritiseras för om de inte gör tillgängligt för sina elever.

Respekt och trygghet är andra centrala motiv som figurerar frekvent i rapporteringen kring antidiskrimineringslagen (Skolverket 2006, 2007a, c). Medan värdighet, respekt och trygghet representerar elevens rätt och status, står begreppet *ansvar* för hur skolinstitutionen berörs av den nya lagstiftningen och det värdesystem som lagen representerar (Prop 2005/06:38, Skolverket 2006, 2007d). Att ta ansvar för att alla elevers värdighet respekteras handlar enligt Skolverket om att motarbeta både »handfasta likväl som dolda och subtila» (Skolverket 2006 s 12) kränkningar. Samtidigt skriver man i regeringens proposition (2005/06:38 s 94) att »helt bagatellartade skillnader i bemötande» inte skall betraktas som diskriminering.

Vad som är en subtil och dold kränkning och vad som kan betraktas som bagatellartat är knappast självskrivet. I gränslandet mellan juridiska formuleringar och mänskliga erfarenheter måste tolkningar göras. Talet om mångfald, antidiskriminering, respekt för olikhet och värdighet berör och påverkar den skolinstitution som samtidigt berörs och påverkas av talet om konkurrenskraft, i vilken kunskap, kompetens, kvalitet och status är centrala ideal.

Jag vill i det följande ge några exempel på hur mötet, eller kanske snarare kampen mellan dessa ideal kan gestalta sig i centrala dokument kring Barn- och elevskyddslagen. Nedan går jag alltså in på huvudfrågan för denna text, nämligen hur skolans konkurrenssituation dels kan anses motverka, dels kan anses främja mångfald i skola och samhälle. Jag orienterar mig i denna fråga genom att utgå från dokument som hanterar kombinationen av skolans marknadslogik och skolans mångfaldsideal. Innebörden i dessa dokument vill jag diskutera utifrån Habermas, Faircloughs och Wohlgemuths idéer.

DISKUSSION: MÅNGFALD OCH MARKNAD, FÖRENLIGT ELLER OFÖRENLIGT?

Om vi lyssnar till de kritiker som uttalar sig om skolans marknadsanpassning, bör vi ifrågasätta på vilka sätt valfrihet med konkurrens som följd påverkar idealen om mångfald, inkludering och antidiskriminering. Skolverket (2003) ställer en liknande fråga i sin rapport *Valfrihet och dess effekter inom skolområdet*, om än med en mer öppen ingång. Resultaten är inte entydiga. Rapportens författare anar dock en förskjutning i det politiska klimatet, där det under mitten av 1990-talet plötsligt blev möjligt att se valfriheten som sam-

manlänkad med demokrati och inflytande; något som åtminstone i socialdemokratiska led var otänkbart tidigare (Skolverket 2003 s 41). Andra positiva kopplingar mellan marknadsstyre och demokratiska värden handlar om lyhördhet och inflytande. Kommunerna visade sig behöva lyssna in familjers önskemål och behov på ett nytt sätt; något som ansågs vara en positiv effekt av den konkurrenssituation kommunerna nu verkar inom (Skolverket 2003 s 158).

Dessa typer av tolkningar kan ses i ljuset av Faircloughs position (se s 165 ovan). Att man överhuvudtaget ställer frågan om valfrihetens effekter vittnar om en viss tveksamhet inför marknadslogiken. Samtidigt förhåller man sig öppen för att tolka in kommunikativa kvaliteter i det marknadsanpassade systemet. Konkurrensen blir en drivkraft för att höja kommunikativ kompetens och känslighet. En sådan hållning skulle vara svår att motivera om man utgår från Habermas position (s 165 ovan). Om konkurrensen är en drivkraft kan lyhördheten utifrån Habermas resonemang inte ses som något annat än en dold, strategisk handling, utan kommunikativa ambitioner. Marknadslogikens mål helgar inte medlen, även om de verkar gynna alla inblandade. Ett annat resultat från Skolverkets (2003 s 148) granskning av valfriheten, säger att segregationen tycks förstärkas, både vad gäller prestationsnivåer och etnicitet. Detta resultat förstärker Habermas position, som säger att marknadslogiken per definition motverkar demokratiska ideal och arbetssätt.

I Skolverkets (2006 s 15) allmänna kommentarer kring Barn- och elevskyddslagen poängteras kunskap som den »avgörande framgångsfaktorn». Framgångsfaktor är ett begrepp som ursprungligen kan hänvisas till konkurrensens näringsliv. Genom att låna in begrepp och uttryckssätt från andra sfärer i samhället kan logiker och tankefigurer överföras från den ena sfären till den andra (Fairclough 1992). I ovanstående formulering används således en marknadsanpassad logik i ett demokratiskt arbete för ökad mångfald. Kopplingen befinner sig på en subtil språkbruksnivå, vilket betyder att den inte alltid är medveten. Vi har dock skäl att anta att marknadslogikens intåg i skolkontexten ger effekt och används i arbetet för mångfald såväl som i arbetet för att främja skolans konkurrenskraft.

En mer strukturell, materiell koppling mellan marknadslogik och mångfaldsideal omnämns i Skolansvarsutredningens (SOU 2004:50) kommentarer kring de kommande ekonomiska konsekvenserna av Barn- och elevrättslagen. Kommuner och skolors juridiska ansvar för barns och elevers trygghet och värdighet formuleras i termer av att kunna utgöra en »viss belastning». De positiva mångfaldskvaliteter som beskrivs i termer av egenarters och olikheters värde representerar därmed, utifrån ett marknadstänkande, snarare en ekonomisk risk än en ideologisk tillgång:

Ett utvidgat ansvar för dessa kränkningar kan självfallet framstå som en viss belastning framför allt för kommunernas ekonomi men även för en del friskolor. (SOU 2004:50 s 133)

Denna formulering kring kommuner och skolors förstärkta ansvar i fall av kränkningar kan läsas på två sätt: En tolkning är att se formuleringen som ett direkt utslag av marknadslogikens dominans inom skolkontexten; allt mäts

och definieras ekonomiskt och förekomsten av mångfald blir således också ett riskmoment. En annan tolkning är att se formuleringen som en medveten motdiskurs gentemot marknadslogiken. Skolor åläggs att även ta ekonomiskt ansvar för värden som inte inryms i en vinstgörande marknadslogik. Juridiken kring skadeståndsansvaret kommunicerar att mångfaldsvärdet prioriteras högre än vinstintresset. Utifrån Habermas position ovan torde den första tolkningen vara mest relevant: Det finns snarare risker med att låta skolor och kommuner bli skadeståndsskyldiga om ett barn kränks. Så länge det råder fri konkurrens mellan skolor kan detta system bara skada ytterligare. Eleverna blir då inte bara utsatta genom kränkning, de riskerar även att bli betraktade som oönskade riskfaktorer, eftersom ett marknadsstyrt system i sig motverkar etisk reflektion och personligt ansvarstagande i den stund det får dominera våra sociala praktiker.

Även Faircloughs position skulle kräva en närmare granskning av vilka maktstrukturer som motverkas genom systemet, och vilka som befästs. Utifrån Wohlgemuths position (s 166 ovan), där marknadssamhället har kommunikativa kvaliteter, kan dock skadeståndssystemet kraftfullt anses kommunicera och förstärka värden som annars riskerar att stanna vid retoriska utsagor: Systemet blir här ett redskap som bekräftar ståndpunkten att kränkning och diskriminering är förkastligt. Detta kan stödja en tolkning utifrån Faircloughs position, det vill säga att de juridiska och ekonomiska villkoren utgör en motdiskurs gentemot den marknadslogik som agerar instrumentellt och oreflekterat; marknadslagarna är de enda verktyg som är kraftfulla nog att kunna motverka sin egen, ibland cyniska logik.

Ett annat exempel på hur de demokratiska idealen mångfald och värdighet inlemmas i skolans marknadsanpassade tal om resultat, kvalitet och konkurrens, finns i regeringens proposition (2005/06:38 s 9), som säger att arbetet mot kränkningar skall »uppföljas, utvärderas och redovisas i skolors årliga kvalitetsredovisning». Detta kan förstås ses som ett lovande tecken på att mångfaldsidealet främjas med hjälp av de medel som utarbetats inom den konkurrensutsatta, marknadsanpassade skolan. Denna hållning är möjlig att argumentera för utifrån Faircloughs position: ett förändrat språkbruk, i det här fallet det marknadsanpassade språkbruket, kan dekonstruera traditionella, förtryckande strukturer. Man kan dock samtidigt hävda att antidiskrimineringslagen riskerar att förminska till ett diskursivt alibi i ett marknadssamhälle där all typ av kvalitet av antas kunna mätas, utvärderas och dokumenteras enligt samma principer. Detta är en kritik som bottnar i Habermas position, där ingen typ av marknadsanpassning kan antas gynna demokratisk utveckling.

SAMMANFATTANDE AVSLUTNING

I denna text har jag presenterat vad jag uppfattar som två samtidiga fenomen i dagens svenska skolkontext; det valfrihetsideal som accentueras av skolans marknadsanpassning, och det mångfaldsideal som formuleras i skolans demokratiska uppdrag och nu senast i antidiskrimineringslagen. Jag har tittat på hur dessa fenomen var för sig gestaltas diskursivt i centrala, offentliga doku-

ment, så som lagtext, regeringsutredningar och skolverkstexter. Därefter har jag gjort några nedslag i samma texter där dessa fenomen möts, eller omtalas inom ramen för samma fråga eller problemställning. I dessa stycken har jag funnit att de två fenomenens möten är av olika karaktär. Ibland representerar texten ett oproblematiskt, ibland ett problematiskt förhållningssätt, och ibland en direkt motsättning mellan marknadslogik och mångfaldsideal.

För att förstå dessa skiftande tolkningar bättre har jag analyserat vilka olika teoretiska utgångspunkter som kan ligga bakom de olika positionerna. Här har Habermas (1987, 2007), Fairclough (1989, 1992, 1995, 2003) och Wohlgemuth (2005) varit behjälpliga. Utan att hävda att de författare som står bakom de respektive texterna hämtat sina grundantaganden från dessa specifika forskare, vill jag hävda att denna analytiska koppling har ett värde. Den kan, menar jag, utgöra ett verktyg för att diskutera frågan om fenomenens förenlighet, alternativt oförenlighet på ett övergripande plan. Analysen kan också vara en utgångspunkt för att kunna identifiera paradoxala resonemang och inkonsekventa förhållningssätt inom skoldebatten, samt öka förståelsen för vilka utgångspunkter vi som skolaktörer tycks ha, när vi debatterar sakfrågor inom skolan.

NOT

1. I denna text använder jag mig återkommande av begreppet *marknadslogik*. Med detta syftar jag på den logik som styrs av utbud och efterfrågan, konkurrens, attraktionskraft och marknadsföring. I skolans värld har anpassningen till att fungera mer likt en kommersiell marknad, i och med 1990-talets decentralisering, inneburit skärpning av kvalitetssäkringsarbete, utvärderingar och marknadsföring av skolor och kommuner.

LITTERATUR

- Benhabib, S. 1994: *Autonomi och gemenskap. Kommunikativ etik, feminism och postmodernism*. Göteborg: Daidalos.
- Benhabib, S. 2004: *The rights of others. Aliens, residents and citizens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blossing, U. 2003: Skolförbättring – en skola för alla. I G. Berg & H-Å. Scherp (red): *Skolutvecklingens många ansikten*. Stockholm: Myndigheten för skolutveckling: Liber distribution.
- Boman, Y. 2002: *Utbildningspolitik i det andra moderna. Om skolans normativa villkor*. (Örebro studies in education, 4) Örebro: Örebro universitet.
- Carlsson, L. 2006: *Medborgarskap som demokratins praktiska uttryck i skolan. Diskursiva konstruktioner av gymnasieskolans elever som medborgare*. Växjö: Växjö University Press.
- Dahlstedt, M. 2007: I val(o)frihetens spår: Segregation, differentiering och två decennier av skolreformer. *Pedagogisk Forskning i Sverige*, 12(1), 20–38.
- Dir 2006:19. *Översyn av grundskolans mål- och uppföljningssystem m m*. Stockholm: Fritzes.
- Dir 2007:103. *En ny lärarutbildning*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Fairclough, N. 1989: *Language and power*. London: Longman.
- Fairclough, N. 1992: *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. 1995: *Critical discourse analysis. The critical study of language*. London: Longman.

- Fairclough, N. 2003: *Analyzing discourse. Textual analysis for social research*. New York: Routledge.
- Gewirtz, S., Ball, S.J. & Bowe, R. 1995: *Markets, choice and equity in education*. Buckingham: Open University Press.
- Goodson, I. 2003: *Professional knowledge, professional lives. Studies in education and change*. Maidenhead. Open University Press.
- Gutmann, A. & Thompson, D. 2004: *Why deliberative democracy?* Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Habermas, J. 1987: *The theory of communicative action. Volume 2: Lifeworld and system: A critique of functionalist reason*. Boston: Beacon Press
- Habermas, J. 2007: *Mellan naturalism och religion. Filosofiska uppsatser*. Göteborg: Daidalos.
- Hargreaves, A. 1998: *Läraren i det postmoderna samhället*. Lund: Studentlitteratur.
- Hartman, S. 2005: *Det pedagogiska kulturarvet. Traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Irisdotter, S. 2006: *Mellan tradition, demokrati och marknad. En analys av lärares identitetskonstruktion i samtal kring etiska frågor i läraryrket*. Stockholm: HLS Förlag.
- Lagrosen, S. 1997: *Kvalitetsstyrning i skolan? En analys av TQM:s tillämpbarhet inom den svenska grundskolan sett från en företagsekonomisk utgångspunkt*. Stockholm: Stockholms Universitet.
- Linnér, S. 2005: *Värden och villkor – pedagogers samtal om ett yrkesetiskt dokument*. Växjö: Växjö University Press.
- Lund, S. 2006: *Marknad och medborgare. Elevers valhandlingar i gymnasieutbildningens integrations- och differentieringsprocesser*. Växjö University Press
- Lund, S. 2007: Valfrihet och konkurrens inom gymnasieutbildningen. *Pedagogisk Forskning i Sverige*, 12(4), 281–300.
- PISA 2003: *Hur förbättra både kvalitet och likvärdighet? Slutsatser från PISA 2000*. Stockholm: Skolverket.
- Prop 2005/06:38. *Trygghet, respekt och ansvar – om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barn och elever*. <http://www.regeringen.se/content/1/c6/05/20/47/92fd06bf.pdf> (07.08.08)
- Prochazka, N. & Bergström, F. 2007: *Utbildning som bransch. En analys av grundskolan*. AB Handelns utbildningsinstitut (HUI). http://www.svensktnaringsliv.se/multimedia/archive/00009/Utbildning_som_bransch_9794a.pdf (08.03.05)
- Regeringskansliet, 2005: *Trygghet, respekt och ansvar – om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barn och elever: Sammanfattning*. <http://www.regeringen.se/sb/d/5359/a/52047> (07.08.08)
- SFS 2006:67. *Lag om förbud mot diskriminering och annan kränkande behandling av barn och elever*. Stockholm: Utbildningsdepartementet.
- Skolverket 2003: *Valfrihet och dess effekter inom skolområdet*. (Rapport från Skolverket) Stockholm: Fritzes.
- Skolverket 2006: *Allmänna råd och kommentarer för arbetet med att främja likabehandling och för att motverka diskriminering och annan kränkande behandling*. Stockholm: Fritzes.
- Skolverket 2007a: *För trygghet, ansvar och respekt i skolan*. Stockholm: Fritzes.
- Skolverket 2007b: *Delredovisning av regeringsuppdrag om diskriminering*. 2007-09-27. Dnr. 2006:2495. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=1745> (07.11.15)
- Skolverket 2007c: *Skolverkets antidiskrimineringsstrategi*. <http://www.skolverket.se/publikationer?id=1737> (07.11.15)

- Skolverket 2007d: Vad innebär den nya lagen om förbud mot all kränkande behandling? *Nyhetsbrev*, 2/2006. <http://www.skolverket.se/sb/d/1320/a/5664> (07.08.08)
- SOU 2002:121. *Skollag för kvalitet och likvärdighet*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2004:50. *Skolans ansvar för kränkningar av elever*. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2007:28. *Tydliga mål och kunskapskrav i grundskolan: förslag till nytt mål- och uppföljningssystem*. Stockholm: Fritzes.
- Sporre, K. 2007: *Att se med andra ögon. Feministiska perspektiv på kunskap i ett mångkulturellt samhälle*. (Gem Rapport 5) Stockholm: Lärarhögskolan i Stockholm.
- Sundberg, D. 2005: *Skolreformernas dilemma. En läroplansteoretisk studie av kampen om tid i den svenska obligatoriska skolan*. Växjö: Växjö University Press.
- Wohlgemuth, M. 2005: The communicative character of capitalistic competition. A Hayekian response to the Habermasian challenge. *The Independent Review*, 10(1), 83–115.
- Young, I.M. 2000: *Att kasta tjejkast. Texter om feminism och rättvisa*. Stockholm: Atlas.